

اعراب و راهبرد نظام ساسانی

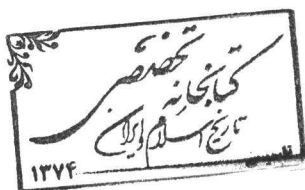
در

بین‌النهرین، خلیج فارس و جزیره العرب

تألیف

فریدون اللهیاری

دانشیار دانشگاه اصفهان

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۳

سرشناسه: الهیاری، فریدون، ۱۳۳۴-
عنوان و نام پدیدآور: اعراب و راهبرد نظام ساسانی در بین‌النهرین، خلیج فارس و جزیره العرب / تألیف
فریدون الهیاری.

مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۲۵۶ ص.

شابک: 978-964-00-1557-5

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۱۹]-۲۲۳: همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: ایران -- تاریخ -- ساسانیان، ۲۲۶-۶۵۱م.

موضوع: اعراب -- تاریخ.

موضوع: ایران -- تاریخ -- حمله اعراب، ۱۲-۱۳ق.

موضوع: عربستان سعودی -- تاریخ.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ الف ۶ الف ۷ الف ۴۰۳/DSR

رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۲۰۰۴۲۲

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۵۵۷-۵

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵-۴۱۹۱

اعراب و راهبرد نظام ساسانی در بین‌النهرین، خلیج فارس و جزیره العرب

© حق چاپ: ۱۳۹۲، مؤسسه انتشارات امیرکبیر www.amirkabir.net

نوبت چاپ: اول

مؤلف: دکتر فریدون الهیاری

طراح جلد: محمد آزادی

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ و صحافی و لیتوگرافی: چاپخانه سپهر، تهران، خیابان ابن سینا (بهارستان)، شماره ۸۸

شمارگان: ۵۰۰

بهها: ۱۱۰۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هر گونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به‌جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست

مقدمه	۹
فصل اول: جغرافیای طبیعی، انسانی و تاریخی جزیره العرب	۱۳
ساکنان شبه جزیره عربستان	۱۷
قوم عرب	۱۹
نظام‌های کهن سیاسی	۲۱
زندگی اجتماعی و اقتصادی	۲۴
فصل دوم: درآمدی بر روابط ایران و اعراب پیش از ساسانیان	۲۹
پیشینه اساطیری روابط	۲۹
روابط تاریخی، تا برآمدن شاهنشاهی اشکانی	۳۲
اعراب مرزهای غربی و جنوب غربی امپراتوری اشکانی	۳۷
فصل سوم: اعراب و راهبردهای منطقه‌ای ساسانیان	
در سده سوم میلادی	۴۵
راهبردهای اولیه ساسانیان در منطقه	۴۵
استراتژی نظام ساسانی در حوزه خلیج فارس و دریای عمان	۵۵
پیامد خارجی پیروزی‌های اردشیر در غرب و جنوب	۵۹
روابط ایران و اعراب در دوره شاپور اول	۶۱
تصرف هاترا	۶۲
نقش اعراب در نبردهای شاپور با رومیان	۶۹
هجوم اذینه به سپاهیان شاپور	۷۲
روابط ایران و اعراب از جلوس هرمز اول تا مرگ هرمز دوم	۷۵

فصل چهارم: اعراب و ساسانیان در سده چهارم میلادی	۸۱
تهاجم اعراب به نواحی غربی و جنوبی ایران	۸۲
سرکوب اعراب غارتگر و گسترش نفوذ شاپور دوم در شبه‌جزیره عربستان	۸۴
نقش اعراب در نبرد یولیانوس و شاپور دوم	۹۰
شاپور دوم و مسئله دفاع از مرزها در برابر اعراب	۹۵
روابط ایران و اعراب در واپسین دهه‌های سده چهارم میلادی	۹۸
فصل پنجم: حیره و استراتژی نظام ساسانی	۹۹
تشکیل پادشاهی لخمیان در حیره	۱۰۳
ساکنان حیره	۱۰۷
پادشاهی لخمیان و امپراتوری ساسانی در ربع نخست سده چهارم میلادی	۱۰۸
پیوندهای ایران و حیره از مرگ امرؤالقیس تا پایان سده چهارم میلادی	۱۱۴
اعراب و شاهنشاهی ساسانی از جلوس یزدگرد اول تا مرگ بلاش	۱۱۷
روابط ایران و حیره در دوره قباد اول	۱۲۸
حیره و روابط ساسانیان باکنده	۱۳۱
نقش منذر در جنگ‌های ایران و روم شرقی در دوره شاهنشاهی قباد اول	۱۳۹
روابط ایران و اعراب در دوره شاهنشاهی خسرو انوشیروان	۱۴۳
فصل ششم: فتح یمن و اقتدار ساسانیان از خلیج فارس تا خلیج عدن	۱۵۳
پادشاهی ذونواس	۱۵۴
دوران تسلط حبشیان بر سرزمین یمن	۱۶۰
کوشش‌های بین‌المللی برای آزادی یمن	۱۶۷
شناخت ایرانیان از سرزمین یمن و اهمیت آن در سیاست خارجی ساسانیان	۱۷۱
دخالت نظامی در جنوب عربستان و لشکرکشی به یمن	۱۷۳
لشکرکشی به سوی یمن	۱۷۷
چگونگی اداره سرزمین یمن	۱۸۳
دستبردهای ایادیان و کوشش برای امنیت مرزهای غربی و جنوب غربی	
در زمان خسرو اول	۱۸۴
اعراب و شاهنشاهی ساسانی از نیمه دوم سده ششم تا پایان دوران	
شاهنشاهی خسرو اول	۱۸۶
اعراب و دوره سوم جنگ‌های ایران و روم	۱۸۹

فصل هفتم: افول سیاست راهبردی ساسانیان

در بین‌النهرین و جزیره‌العرب	۱۹۳
اعراب و سیاست خارجی شاهنشاهی ساسانی در واپسین دهه سده ششم میلادی	۱۹۶
گستره نفوذ سیاسی و بازرگانی ایران در شبه‌جزیره عربستان	۱۹۸
دستبرد بنی‌تمیم به کاروان تجاری خسرو دوم	۲۰۱
سرکوبی بنی‌تمیم	۲۰۴
دبیران عرب در شاهنشاهی ساسانی	۲۰۶
پیشینه خانوادگی عدی‌بن زید	۲۰۷
عدی‌بن زید و شاهنشاهی ساسانی	۲۰۸
فرجام کار عدی‌بن زید	۲۱۱
دبیران عرب در دربار ساسانی پس از عدی‌بن زید	۲۱۴
فرجام کار پادشاهی لخمیان در حیره	۲۱۵
نخستین پیامد براندازی لخمیان، نبرد ذوقار	۲۲۳
علل پیروزی بکر بن وائل در ذوقار و پیامدهای شکست ایران	۲۲۹
جمع‌بندی	۲۳۳
منابع	۲۳۷
نمایه	۲۴۳

مقدمه

دیرینه روابط و پیوندهای ایرانیان با اعراب شبه جزیره عربستان را باید از ژرفای غبارآلود اسطوره‌هایی جستجو کرد که کوشش دیرپای حکومت‌های ایرانی را برای حفظ توازن دنیای شرق و گسترش نفوذ ایرانیان در سرزمین‌های آسیای جنوب غربی و حوزه مدیترانه با هدف نظارت انحصاری ایران بر راه‌های بازرگانی جهان باستان نشان می‌دهد. فلات ایران به عنوان بستر تکاپوهای تاریخی جامعه ایرانی اگرچه از نظر طبیعی سرزمینی خشک، کم‌آب و بی‌جاذبه بود اما موقعیت ویژه جغرافیایی و سوق الجیشی ایران به عنوان پل ارتباطی بین سه قاره مسکون جهان باستان که راه‌های مهم بازرگانی شرق و غرب از آن می‌گذشت مهم‌ترین مزیت جغرافیایی ایران بود. ایران به سبب چنین موقعیت ویژه جغرافیایی در عالم، افزون بر اینکه همواره کانون توجه قدرت‌های جهانی بود، یکی از اهداف راهبردی حکومت‌های آن همواره حفظ این مزیت جغرافیایی و نظارت انحصاری بر راه‌های بازرگانی شرق و غرب بود. این موقعیت ویژه جغرافیای ایران و راهبرد حکومت‌های ایرانی همواره قدرت‌های رقیب ایران چون یونان و روم را در دوره باستانی به چاره‌جویی برای دستیابی به راه‌هایی تازه، خارج از نظارت ایران وامی‌داشت. سرزمین‌های بین‌النهرین و شبه جزیره عربستان از سده اول پیش از میلاد جایگاه مهمی در رقابت‌های ایران و روم به دست آوردند. عبور راه‌های مهم بازرگانی از این سرزمین‌ها و دستیابی به راه‌های دریایی منتهی به هند و شرق آسیا، دامنه رقابت‌های امپراتوری‌های بزرگ شرق و غرب را به تدریج در این سرزمین‌ها گستراند.

در پی پراکندگی جغرافیایی قبایل عرب از جزیره العرب به نواحی شرقی و شمال شبه جزیره عربستان و راهیابی گروه های عرب به سرزمین بین النهرین از نخستین سده های میلادی پیوندهای دولتها و قبایل پراکنده عرب با شاهنشاهی ایران و روم رو به فزونی نهاد. مهاجرت گروهی قبایل عرب که در پی خشکسالی و جنگ های قبیله ای انجام می گرفت، در آغاز سده سوم میلادی حدود غربی و جنوب غربی ایران و کرانه های جنوبی خلیج فارس و دریای عمان را اقامتگاه این کوچندگان بادیه ساخت. از این رو از آغاز سده سوم میلادی تا ظهور اسلام، شبه جزیره عربستان و سرزمین های عرب نشین پیرامون آن جایگاه ویژه ای در راهبردهای سیاسی شاهنشاهی ساسانی که در دهه سوم همین سده بر ایران استیلا یافت، به دست آوردند. سیاست فعال شاهنشاهی ساسانی در بین النهرین و شبه جزیره عربستان، نقش آفرینی قبایل و دولتهای عرب شرق شبه جزیره در پیشبرد اهداف و منافع ساسانیان و دستبردهای غارتگرانه اعراب بر مرزهای ایران محورهای اساسی در روابط و مناسبات ایران و اعراب در دوره ساسانی بودند. بی تردید راهبردها و تکاپوهای شاهنشاهی ساسانی در بین النهرین و جزیره العرب از ربع نخست سده سوم میلادی تا پایان دهه نخست سده هفتم میلادی با کامیابی ها و ناکامی های بسیاری روبرو بود. این فراز و فرودها عمدتاً نسبتی مستقیم با پیشرفت ها و تلخکامی های درونی شاهنشاهی ساسانی داشت.

از این روی این پژوهش با چنین رویکردی به بررسی تحلیلی روابط و مناسبات شاهنشاهی ساسانی با قبایل و دولتهای عرب بین النهرین و شبه جزیره عربستان تا ظهور اسلام می پردازد. جنگ ذوقار و اسپین رویداد مهم در روابط ایران و اعراب دوره ساسانی است که در این پژوهش مورد بررسی قرار می گیرد. روابط ایرانیان و اعراب در دوره اسلامی به سبب آغاز مرحله ای تازه در روابط ایرانیان و اعراب، خارج از حوزه بررسی های این تحقیق است که پرداختن به آن، پژوهشی مستقل و البته گسترده - با توجه به حجم داده ها و آگاهی های تاریخی در منابع موجود، به ویژه

نوشته‌های نویسندگان اسلامی - را می‌طلبید که البته در پژوهش‌های موجود نیز، به‌خصوص در قالب فتوحات اسلامی، مورد توجه و مطالعه بیشتری قرار گرفته است. اما آنچه که کمتر در پژوهش‌های جدید بدان پرداخته شده است پیشینه روابط ایرانیان و اعراب در دوره باستانی و پیش از ظهور اسلام است. مهم‌ترین کوشش‌هایی که تاکنون دربارهٔ بخش‌هایی از موضوع این پژوهش انجام گرفته است، پژوهش‌های برخی نویسندگان خارجی است. ترجمه آلمانی بخش ساسانی تاریخ طبری به‌وسیله تئودور نولدکه دانشمند آلمانی که حواشی و تعلیقات عالمانه‌ای را نیز به همراه دارد، نخستین کوشش مهم برای بیان پیوندهای ساسانیان و اعراب پیش از اسلام است. دانشمند آلمانی با وجود آگاهی‌های بسیار ارزشمندی که در این اثر به‌دست می‌دهد، در پی ارائه تحقیق و پژوهشی روشمند برای تدوین تاریخ روابط ساسانیان و اعراب نبوده است. تحقیقات پیگولوسکایا دانشمند روسی درباره «اعراب حدود مرزهای روم شرقی و ایران در سده‌های چهارم - ششم میلادی» نیز کوششی درخور برای بیان نقش دولت‌های عرب تابع ایران و روم شرقی در روابط دو امپراتوری است. با وجود ارزش‌های علمی این پژوهش، پراکندگی‌ها و عدم توازن نوشته‌های نویسنده و هدف وی در پرداختن بیشتر به اعراب، تحقیق نویسنده روسی را با هدف این پژوهش متفاوت می‌سازد. در میان تألیفات و نوشته‌های نویسندگان ایرانی نیز گرچه می‌توان کوشش‌هایی را برای پرداختن به این موضوع یافت، اما پژوهشی درخور، درباره این موضوع انجام نگرفته است. در میان این تألیفات می‌توان به برخی نوشته‌های سیدحسن تقی‌زاده مانند تاریخ عربستان و قوم عرب در اوایل ظهور اسلام و قبل از آن که گردآوری سخنرانی‌های وی در دانشکده معقول و منقول دانشگاه تهران است و/از پرویز تاجیکیز از همین نویسنده و نیز تألیفی از آذرتاش آذرنوش تحت عنوان راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان تازی (پیش از اسلام) و همچنین اثری از خدامراد مرادیان با عنوان کشور حیره در قلمرو شاهنشاهی ساسانیان اشاره کرد.

کمی منابع یکی از مشکلات اساسی پژوهش درباره پیوندهای ساسانیان و اعراب پیش از اسلام است. آمیختگی گزارش‌های نویسندگان اسلامی با افسانه، نفوذ اندیشه‌های شعوبی‌گرایی، عدم توازن در شمار و میزان روایات و گزارش‌های این نویسندگان، بهره‌گیری از این منابع را با مشکل روبرو می‌سازد. اگرچه بسیاری از نویسندگان اسلامی به گزارش‌هایی درباره ساسانیان و اعراب پرداخته‌اند، اما بخش مهمی از این روایات بیان گزارش‌های تکراری نویسندگان متقدم است. از این رو با وجود اینکه برای گردآوری اطلاعات و داده‌های تاریخی برای انجام این پژوهش به‌شمار فراوانی از منابع و مأخذ مراجعه شده است، اما در هنگام نگارش، بسیاری از فیش‌های اطلاعاتی تصفیه شده و منابع و مأخذ فراوانی کنار گذاشته شدند. به‌هرروی در انجام این پژوهش نویسنده در حد امکان کوشیده است تا به اکثر منابع و مأخذ فارسی، عربی و خارجی مراجعه کند. کتاب حاضر حاصل مطالعات و پژوهش‌های نویسنده در دوره کارشناسی ارشد در دانشگاه تهران است، اما وی پس از سال‌ها با تجربیات تدریس در حوزه تاریخ ساسانی و گرایش مطالعات خلیج فارس در دانشگاه اصفهان و نیز انجام مطالعات و پژوهش‌های جدید در تاریخ ساسانی، افزون بر مراجعه به منابع و تحقیقات جدید با اصلاح ساختار اثر، بازنویسی برخی فصول و نگارش فصول جدید، به تدوین آن پرداخته است. این کتاب با روش توصیفی و تحلیلی و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای «اعراب و سیاست راهبردی شاهنشاهی ساسانی در شبه‌جزیره عربستان، بین‌النهرین و کرانه‌های خلیج فارس» را مورد بررسی قرار می‌دهد. از این رو این پژوهش پس از بررسی جغرافیای طبیعی و انسانی جزیره العرب، به مواردی از جمله: بررسی درآمدی بر روابط ایران و اعراب تا تشکیل شاهنشاهی ساسانی، اعراب در استراتژی دولت تمرکزگرای ساسانی، سیاست عربی دولت ساسانی در سده چهارم میلادی، نقش دولت عربی حیره در پیشبرد اهداف استراتژیک ساسانیان، بررسی تحلیلی اقدام نظامی خسرو اول در فتح یمن و افول سیاست ساسانیان در بین‌النهرین و جزیره العرب می‌پردازد.